

NİTQIN AYDINLIĞI VƏ ONUN ƏSAS KEYFİYYƏTLƏRİ

Nitq mədəniyyəti normativ qrammatika ilə üslubiyyatın vəhdətidir. Başqa bir mənbədə mədəni nitq, nitq mədəniyyəti anlayışı belə izah olunur:

- “Nitq mədəniyyəti – nitqin ədəbi dil normalarına uyğunluğu, dilin ifadə vasitə və imkanlarından nitqin məqsəd və məzmununa müvafiq surətdə istifadə etmək bacarığı;
- Dil səviyyələrinin və onlara daxil olan vahidlər sisteminin formalaşdırılması, təkmilləşdirilməsi problemlərini, dil hadisə və proseslərinin inkişaf xəttini, üslubiyyat məsələlərini araşdıran dilçilik bəhsi”.

Bu tərif nitq mədəniyyəti anlayışını ehtiva etmək baxımından daha dəqiq və əhatəlidir. Nitq mədəniyyəti insanın yüksək ictimai mədəniyyəti, təfəkkür mədəniyyəti, dilə şüurlu sevgisi, ən yüksək keyfiyyətdir. Yaxşı nitqi, mədəni nitqi şərtləndirən bir sıra tələblər (əslində onlar mədəni nitqin keyfiyyətləridir) vardır ki, bunlar nitqin normativliyidir. Yazılı nitq mədəniyyəti probleminə həmçinin orfoqrafiya və durğu işarələrinə əməl edilməsi də daxildir. Bunlar hər biri ayrılıqda və hamısı birlikdə etalon səviyyəli nitqi yaradır ki, bu nitqə yiyələnənlər natiqlik sənətində, müəllimlik fəaliyyətində və digər sahələrdə böyük uğurlar qazanırlar.

Nitqin aydınlığı dinləyici və oxucunun nitqi asanlıqla anlaması, başa düşməsidir. Aristotel nitqin aydınlığını ünsiyyət üçün başlıca şərt sayır və göstərirdi ki, nitq aydın deyilsə, demək, o öz məqsədinə çata bilməmişdir. Nitqin aydınlığı üçün əsas amil danışanın (eləcə də oxuyanın və yazanın) nitq obyektinə haqqında mükəmməl məlumata malik olmasıdır. Natiq haqqında danışacağı materiala dərindən və yaxşı bələd olsa, həmin materialı ifadə etmək üçün müvafiq dil vasitələri də tapa bilər. Bəhs olunan mövzular, hadisələr, əhvalatlar və s. barədə dərin, həm də ətraflı biliyə malik olan natiqlər daha maraqla dinlənir, onların şərhində heç bir dolaşıqlıq, zidd fikirlər müşahidə olunmur. Belə adamlar sadə, aydın cümlələrlə, faktlarla, dəlillərə əsaslanaraq danışır və yazır, işlədilən hər bir sözün əhəmiyyətini, ifadə olunan fikir üçün onun nə dərəcədə yararlı olduğunu aydın təsəvvür edirlər. Firudin bəy Köçərli nitqin aydınlığını təfəkkürün düzgün işləməsi, fikrin düzgünlüyü ilə əlaqələndirir. “*Bizim yaxınımızdır ki, dili dolaşığı şəxsin fikri də dolaşığıdır. Doğru və salamat fikirli adamların kəlamı həmişə aydın, açıq və düzgün olur*” – deyirdi. Nitq zamanı aydınlığın pozulmasının bir səbəbi də dili, sözlərin mənasını, işlənmə məqamını və s. yaxşı bilməmək, zəngin söz ehtiyatına sahib olmamaqdır. Düzgün olmayan tələffüz – səslərin öz məxrəcində deyilməməsi, qarışdırılması, bəzən də səslərin, hecaların tələffüzdən düşməsi, məzmunu, məqsədə uyğun intonasiyaya əməl olunmaması və s. də nitqin aydınlığına xələl gətirən səbəblərdir. Normal nitq tempindən yavaş və ya əksinə, iti danışanlara təsadüf etmək çətin deyildir. İti templə danışıqda sözlər yarımçıq tələffüz olunur. Belə nitqi eşitmək və qavramaq çətin olur. Sözlərin əvvəli və ya axırı “udulur”, səslər anlaşılır. Kütlə qarşısında, auditoriyada çıxış edən nitqin aydın olması üçün aşağıdakılara əməl etməlidir:

- Danışılacaq mövzu ətrafında əvvəlcə düşünmək, lazımi material və faktlar toplamaq;
- Həmin materialı sistemləşdirmək;
- Mətn yazılıdırsa, dönə- dönə oxumaq, oradakı əsas fikri ifadə edən sözləri (məntiqi vurğulu sözləri) aydın və nəzərəcərpacaq dərəcədə tələffüz etməyə nail olmaq;
- Söz və qram- matik formaları düzgün və aydın tələffüz etmək;
- Məzmunu uyğun intonasiya seçə bilmək;
- Mətdə qarşıya çıxacaq mənəvi çətin sözləri (alınma sözləri, terminləri, neologizmləri, köhnəlmiş sözləri və s. izah etmək;
- İstinad olunan mənbəni (əsr, məqalə, radio və televiziya verilişləri və s.) göstərmək;
- Fikri, çıxarılan nəticəni misallarla əsaslandırmaq;
- Auditoriya ilə (eləcə də müsahiblə) əks əlaqəni yaratmaq – sual vermək, cavab almaqla deyilənlərin başa düşüldüyünü, mənimsənildiyini müəyyənləşdirmək, lazım gələrsə əlavə şərh vermək;
- Dinləyicilərin mənafeə uyğunluğu, şəxsi maraqlarını nəzərə alınmaq;

Nitqin aydınlığını yaradan amillərdən biri də diksiyadır. Diksiya sözlərin düzgün, səslərin öz məxrəcinə uyğun şəkildə tələffüz olunması deməkdir. Aydın və oxunaqlı xətt yazılı nitqin asan anlaşılmasına nə dərəcədə şərait yaradırsa, düzgün diksiya da şifahi nitqin başa düşülməsi, qavranılmasını o dərəcədə təmin edir. Diksiyanın pozulması digər tələblərə əməl olunduqda belə (sözlər mənaya uyğun işlənildikdə, cümlədə söz sırası gözlənildikdə, cümlələrdə fikrə uyğun bağlılıq olduqda və s. hallarda) nitqi anlamağı çətinləşdirir. Bu cür danışıqda sözlər “ağızdan tökülür”, çox zaman sözün axırı, əvvəli aydın deyilmir, səslər qarışdırılır, bitişik şəkildə tələffüz olunur. Bəzən düzgün tələffüz pis diksiya ilə təhrif olunur. Diksiyanın pozulması sözlərin, ifadələrin başa düşülməsini, fikrin anlaşılmasını bir qədər çətinləşdirir. Belə nitqi dinləyən gərginlik keçirir, tez yorulur, söhbətin məbədi ilə az maraqlanır, diqqətini başqa istiqamətə yönəldir.

Natiqlik praktikasında nitqin diksiya baxımından aydınlığı və düzgünlüyü böyük əhəmiyyət kəsb edir. Nəfəsi və səsi idarəetmə bacarığını təkmilləşdirmək, bu sahədə şivə qüsurlarını düzəltmək, dodaqların, dilin, çənənin üstlüyünü aradan qaldırmaq, səs, nəfəs üzərində kompleks çalışmalar aparmaqla aydın diksiyaya nail olmaq mümkündür. Natiq

⁸⁴ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Az.TU, “Azərbaycan dili və pedaqogika” kafedrası. karimovaaynur@gmail.com

(mühazirəçi) nitqin səs mədəniyyətinə yiyələnməli, danışmaq cihazından düzgün istifadə etməyi bacarmalıdır. Nitqin səs mədəniyyəti dedikdə bura aşağıdakılar daxildir:

- artikulyasiya aparatının düzgün qurulması;
- səs və sözlərin düzüst tələffüz edilməsi;
- ünsiyyət şəraitinə görə səsin gücünün tənzimlənməsi;
- nitq sürətinin gözlənilməsi;
- intonasiyaya;
- ifadəliliyə əməl olunması;
- nitqi eşitmə qabiliyyətinin yaradılması və s.

Diksiyanın pozulması səbəblərindən biri danışmaq və ya oxu zamanı nəfəsin düzgün tənzim olunmamasıdır. Məlumdur ki, ağciyər tələffüz zamanı tələbata uyğun olaraq xaricə hava buraxır və bu hava ehtiyatının sərf edilməsi sözdən, cümlədən asılı olaraq müxtəlif ölçülü olur: nəfəsləmədə hava ağciyəyə adi ölçüdə, tədricən daxil olduğu halda, tələffüz zamanı ağciyərdən xaricə müxtəlif ölçülərdə buraxılır. Bəzən danışanlar tələffüz zamanı nəfəslərini lazımı ölçüdə sətirmədiklərindən cümlənin sonuna yaxın hava ehtiyatı tükənir, danışan sanki boğulur, səsin gücü aşağı düşür. Bu o deməkdir ki, danışan cümlənin mənalı hissələrində, təbii şəkildə ehtiyac olduğu yerdə nəfəsini dərmir, cümləni birnəfəsə deyir və ya oxuyur.

Aydın tələffüzdə danışmaq üzvü kimi dişlərin də rolu böyükdür. “Dişlər ayrılıqda səslərin müxtəlifləşməsi üçün heç bir müstəqil vəzifəyə malik deyildir. Dişlər yalnız dil və dodaqlara köməkçi olaraq səslərin müxtəlifləşməsində iştirak edir. Məsələn; **s, z** səslərinin əmələ gəlməsi üçün dişlər dilə, **f, v** səslərinin yaranması üçün dişlər alt damağa kömək edir”. Natiqin ağızında dişlərin normal vəziyyətdə olması bu səbəbdən xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Üst qabaq dişlərin olmaması və ya seyrəkliyi **d, z, l, n, s, t** kimi dil-diş samitlərinin tələffüzünü çətinləşdirir, səslər yarımçıq formalaşır, məna itir.

Düzgün tələffüzdə, səslərin formalaşmasında çənələr, xüsusən alt çənə fəal iştirak edir. Alt çənənin enməsi və qalxması ilə ağız boşluğunun həcmi daralması və genişlənməsi nəticəsində müxtəlif səslər yaranır. Bəzən danışanlarda alt çənənin mühərrikliyinin zəifliyi tələffüzdə süstlüyə, ləngiməyə, ölüvaylığa səbəb olur. Deyilənlər yaxşı qavranılmır, dinləmə istənilən səviyyədə getmir. Belə hala yol verməmək üçün natiqin çənəsi, necə deyirlər, möhkəm olmalıdır. Nitq mədəniyyətindən, dilimizin qorunması məsələsindən söhbət düşəndə, adətən kütləvi informasiya vasitələrinin – radio, televiziya verilişləri, qəzet və jurnalların və s. dili önə çəkilir ki, bunu da təbii saymaq olar, ona görə ki, bu vasitələr ədəbi dilimizin təbliğatçıları, yayıcıları, tənzimçiləri, qoruyucularıdır. Bu informasiya vasitələrinin ümdə vəzifələrindən biri eşidənlərə, oxuyanlara etalon səviyyəli nitq nümunəsi verməkdir ki, dinləyənlər, oxuyanlar onun məziyyətlərini əxz edib mənimsəyə, nitqlərini həmin ifadə tərzinə uyğun qura bilsinlər. Radio və televiziya, eləcə də digər informasiya vasitələrində səslənən nitq (şübhəsiz, burada daha çox diktör, aparıcı, ziyalılardan nitqi nəzərdə tutulur) məzmunca dolğun, tələffüzçə düzgün olmalı, oradakı fikir uyğun səs tərtibatı – intonasiya çalarları, aydın diksiya ilə verilməli, cümlələr düzgün qurulmalı, fikirlər arasında məntiqi rabitə gözlənilməlidir. Beləliklə, nitq mədəniyyəti təkcə nəzəri fənn deyildir, bu, dil siyasətidir, dil normalarının təbliğidir. Bu işdə linqvistlərlə birlikdə müəllimlər, yazıçılar, digər sahələrdə çalışan ziyalılar əhəmiyyətli rol oynamalıdır. Azərbaycan dilinin sözün həqiqi mənasında dövlət dili olduğu və geniş ünsiyyətə xidmət etdiyi indiki zamanda aydın danışa və yaza bilmək, başqa sözlə, yüksək nitq mədəniyyətinə yiyələnmək çox vacibdir. Bu anlayışa danışmaq mədəniyyəti ilə yanaşı, yazı mədəniyyəti də daxildir. Belə yüksək keyfiyyətə-aydın nitqə yiyələnən şəxs cəmiyyətin ictimai həyatında, onun hər hansı bir sahəsində fəal və məhsuldar iştirak etmək imkanına malik olur. Xüsusən, ziyalılardan nitq mədəniyyətinə yiyələnməsi vacib sayılır. Ziyalılar nitqinin aydınlığı, təsirliliyi, obrazlılığı, ifadəliliyi, məntiqliyi, zənginliyi ilə fərqlənməli, başqaları onların danışığından, oxusundan, yazdıqlarından nümunə götürməlidirlər. Aydın diksiyaya yiyələnmək üçün isə hər bir insan müntəzəm şəkildə öz üzərində işləməlidir. Çalışmalıdır ki, nitqində sözlər düzgün tələffüz olunsun, amla, tələsmədən danışa bilsin, səslər, xüsusən saitlər aydın eşidilsin.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev N.Ə. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, “Maarif”, 2013.
2. Abdullayev N.Ə. Ədəbi tələffüz təliminin metodikası. Bakı, “Maarif”, 1966
3. Dəmirçizadə Ə.A. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, “Maarif”, 1984.
4. Dəmirçizadə Ə.A. Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları. Bakı, 1969.
5. Əfəndizadə Ə. Azərbaycan dili orfoqrafiyası təliminin elmi əsasları. “Maarif”, 1968.
6. Əhmədov Ə. Azərbaycan dili tədrisinin bəzi məsələləri. Bakı, 2007.
7. Məmmədov İ. Ekran, efir və dilimiz. Bakı, 1989.

Açar sözlər: dil, nitq mədəniyyəti, düzgün nitq, keyfiyyət, qrammatika.

Keywords: language, speech culture, correct speech, quality, grammar.

Ключевые слова: язык, культура речи, правильная речь, качество, грамматика.

Ясность речи и ее основные качества.

РЕЗЮМЕ

В наши дни, когда азербайджанский язык является государственным языком и служит широкому общению, очень важно ясно говорить и писать, другими словами, владеть высокой культурой речи. В это понятие, помимо культуры речи, входит также культура письма. Особенно важным считается владение культурой речи

интеллигенции. Интеллигенция должна отличаться ясностью речи, другие должны брать пример с их разговора, чтения, письма. А для того, чтобы приобрести ясную дикцию, каждый человек должен регулярно работать над собой. Каждый должен стараться, чтобы в его речи слова выговаривались правильно, чтобы он мог говорить не спеша, без спешки, чтобы звуки, особенно гласные, были отчетливо слышны.

Clarity of speech and its main qualities.

SUMMARY

Nowadays, when the Azerbaijani language is state language and serves wide communication, it is very important to speak and write clearly, in other words, to possess a high speech culture. In addition to the speech culture, this concept also includes the writing culture. The speech culture of the intelligentsia is especially important. The intelligentsia should be distinguished with the clarity of speech, they should be the model for others with their conversation, reading, writing. In order to acquire clear diction, each person must regularly work on himself/ herself. Everyone should try to do so, that words can be spoken correctly in his/her speech, so that he/ she can speak slowly, without haste, so that sounds, especially vowels, can be clearly heard.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva